

O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O`RTA MAXSUS TA`LIM
VAZIRLIGI

SAMARQAND IQTISODIYOT VA SERVIS INSTITUTI

“Servis va turizm” fakulteti
«Kasb-hunar ta`limi» kafedrası

Fan: Iqtisodiyot nazariyasi

KURS ISHI

Mavzu: Pul tizimi evalyutsiyasi va uning turlari.

Bajardi:Mr-112 guruh
talabasi
Iskandarov X.
Tekshirdi:dots
Kamilova N

Samarqand - 2 0 13

Mavzu: Pul tizimi evalyutsiyasi va uning turlari.

Reja.

Kirish.

- 1. Pulning kelib chiqishi va mohiyati.**
- 2. Pulning vazifalari**
- 3. Pul turlari va ularning rivojlanishi**
- 4. Pul tizimi va uning tarkibiy qismlari**

Xulosa

Foydalanilgan adabiyotlar

KIRISH

Mustaqillik yillarda O'zbekiston oldingidan tubdan farq qiluvchi yangi iqtisodiy munosabatlarga asoslangan iqtisodiy rivojlanishning navbatdagi bosqichlariga o'tib bormoqda. Bozor iqtisodi asosida tovar-pul munosabatlari yotadi. Tovlar-pul munosabatlari – tovar ishlab chiqarish, tovarlarning ayirboshlash va pul muomalasiga xos munosabatlarni ifoda qiladi. Bozor iqtisodi erkin tovar-pul munosabatlarga asoslangan iqtisodiy monopoliyani inkor qiluvchi, ijtimoiy taraqqiyotga, aholini ijtimoiy muhofaza qilish yo'nalishiga ega bo'lgan va boshqarilib boriladigan iqtisoddir.

Bugungi kunda quyidagi savollar ilmiy nuqtai nazardan javoblarini kutmoqda:

- naqd pul va kredit emissiyasining o'sishiga sabab nima?
- aholi qo'lidagi pulning harakatsiz turib qolishiga qanday qilib yo'l qo'ymaslik mumkin?
- mahsulot ishlab chiqarishning o'sishini ta'minlamagan korxona (firma) ularga kredit berilishiga yo'l qo'ymaslik uchun qanday chora-tadbirlar ishlab chiqish lozim?
- milliy valyuta kursini almashuvi va barqarorlashuvini ta'minlash uchun qanday tadbirlar amalga oshirilishi kerak?
- inflyatsiyani oldini olish va uni pasaytirish omillari nimalardan iborat?

Pul bozor iqtisodiyotining eng muhim omillaridan biri bo'lib, iqtisodiyotning «qoni» dir. Iqtisodiyot pul bilan tirik. Pul bo'lmagan joyda bozor iqtisodi bo'lishi mumkin emas. Bozor iqtisodiyotida tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarishdan tortib, to iste'molchiga yetkazib berishgacha pul vositasida amalga oshiriladi.

1. Pulning kelib chiqishi va mohiyati.

Pul juda qadim zamonlarda paydo bo`lgan va uning kelib chiqishiga quyidagilar sabab bo`lgan:

1-sabab. Qadimgi qabilalarda vaqti-vaqti bilan o`z ehtiyojlaridan ortiqcha mahsulotlar paydo bo`lgan va ularni boshqa mahsulotlarga almashtirish imkoniyati tug`ilgan. Masalan, daryo bo`yida yashovchi kishilarning ovi baroridan kelib, juda ko`p baliq ovlangan. Ular ortiqcha baliqni qo`shni jamoaga don, tuz yoki boshqa mahsulotlarga almashtirganlar.

Yoki boshqa misol, o`rmonda yashovchi va ovchilik bilan shug`ullanuvchi jamoa o`zidagi ortiqcha hayvonlarni yoki go`shtni boshqa jamoalarga kiyim-kechak yoki baliqqa almashtirganlar.

Dastlabki davrlarda mahsulotlar bir - biriga bevosita almashtirilgan va tasodifiy hollarda ro`y bergan. Shunday qilib, kishilarning o`z ehtiyojlaridan ortiqcha mahsulotlarni o`zaro ayirboshlashlari pulning vujudga kelishiga dastlabki turtki, ya`ni sabab bo`lgan.

2- sabab. Asta - sekinlik bilan jamiyatda kishilarning bir qismi chorvachilik, boshqalari esa dexqonchilik, so`ngra hunarmandchilik bilan shug`ullana boshlaganlar. Ular endi faqat o`z ehtiyojlarini qondirish uchungina emas, balki o`z mahsulotlarini ayirboshlash, ya`ni sotish uchun ham yetishtira boshlaganlar. Boshqacha qilib aytganda, ular «**natural xo`jalik**» yuritishdan tovar ishlab chiqarishga o`ta boshlaganlar.

Agar kishilar o`z ehtiyojlari uchun zarur bo`lgan barcha mahsulotlarni o`zlari yetishtirsalar, ya`ni hech narsa sotib olmasalar va sotmasalar, bunday xo`jalik yuritish **natural xo`jalik yuritish** deyiladi.

Sotish uchun ishlab chiqarilgan mahsulot **tovar** deyiladi. Tovar kishilarning u yoki bu ehtiyojlarini qondiradi. Har qanday tovar mehnat sarfi natijasida yaratiladi. Tovarga sarflangan mehnat **tovarning qiymati** deyiladi. Tovarni yaratishda qanchalik ko`p mehnat sarflansa, uning qiymati shuncha yuqori va aksincha, tovarga qanchalik kam mehnat sarflansa, uning qiymati shuncha past bo`ladi. Shunday qilib, pulning paydo bo`lishiga asosiy sabab bo`lib, **tovar ishlab chiqarish va ayirboshlash** hisoblanadi.

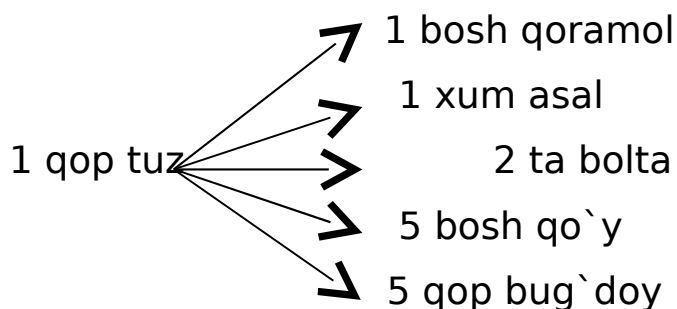
Pulning paydo bo`lishi va uning qiymat shakllari rivojlanishi bilan bog`liqligi

Tovarlar qiymati ularni o`zaro taqqoslash, o`lchash va almashtirish imkoniyatini beradi.

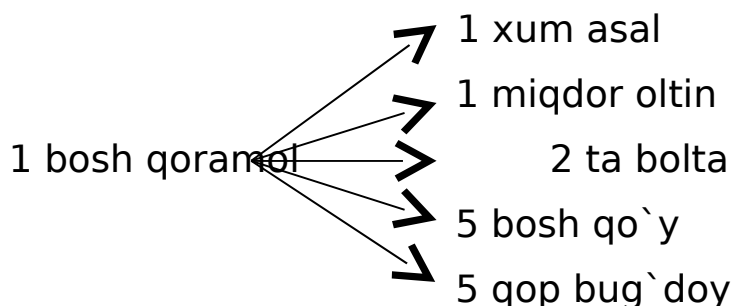
Dastlab, har bir tovar boshqa bir tovarga bevosita almashtirilgan, masalan:

1 qop don	→	1 bosh qo`y
1 ta omoch	→	1 bosh qoramol
1 ta po`stin	→	1 ta arava

Keyinroq o`zaro kelishilgan holda, bir tovar bir necha tovarlarga almashtiriladigan bo`lgan, ya`ni:

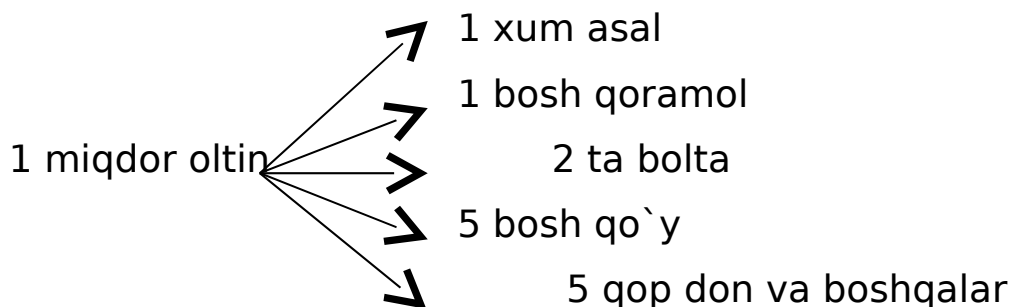
Asta - sekinlik bilan tovarlar orasidan barcha tovarlarga ayirboshlana oladigan va hamma tovarlar qiymatini o`zida ifoda eta oladigan maxsus tovar ajralib chiqqan. Bu tovar har bir mamlakat yoki hududda iste`mol uchun eng zarur tovar bo`lgan va barcha mahsulotlar uchun **umumiy ekvivalentga** aylangan, ya`ni:

Umumiy ekvivalent vazifasini turli mamlakatlarda turli tovarlar - qoramol, tuz, don, mo`yna va boshqalar bajarganlar. Товар ishlab chiqarish va ayirboshlash jarayonining tobora rivojlanib borishi hududlar hamda mamlakatlar o`rtasida savdo-sotiq va tovar ayirboshlash zaruratini yuzaga keltirgan.

Turli mamlakatlarda turli tovarlar umumiy ekvivalent hisoblanganligi esa bu jarayonga to`squinlik qila boshlagan.

Natijada butun tovarlar dunyosidan shunday tovar ajralib chiqqanki, u barcha hudud va mamlakatlarda umumiy ekvivalent sifatida qo`llanila boshlagan. Bu vazifani qimmatbaho metallar, avval **mis** va **kumush**, keyinchalik esa **oltin** bajaradigan bo`lgan:

Ana shunday qilib, **pul tovar ishlab chiqarish va ayriboshlashning uzoq vaqt rivojlanishi natijasida vujudga kelgan.**

Pul - bu shunday maxsus tovar, u hamma boshqa tovarlar uchun umumiy ekvivalent vazifasini bajaradi va barcha tovarlarni sotib olish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Pul har qanday buyumga aylanish sehriga qodir.

Kishilar har doim pul topishga harakat qiladilar, pul esa ular uchun xizmat qiladi.

Pul bozor iqtisodiyotining eng muhim omillaridan biri bo'lib, iqtisodiyotning «qoni» dir. Iqtisodiyot pul bilan tirik. Pul bo'lmagan joyda bozor iqtisodi bo'lishi mumkin emas. Bozor iqtisodiyotida tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarishdan tortib, to iste'molchiga yetkazib berishgacha pul vositasida amalga oshiriladi.

Ishlab chiqarish resurslari, ya'ni xom-ashyolar, jixozlar va mashinalar hamda ishchi kuchi bozorda pulga sotib olinadi. Ishlab chiqarish natijasida yaratilgan tovarlar yana pulga sotiladi. Pul ko'rinishida olingan daromad taqsimlanadi va qayta taqsimlanadi. Masalan, non ishlab chiqaruvchi korxona faoliyatini ko'rib chiqamiz.

Pu l	Resursl ar	I.ch.jaray oni	Tova r	Pul
Pu l	un tuz o`tin tandir	hamir qorish, non yopish	non	Pul

	novvoy			
--	--------	--	--	--

Pul bozor iqtisodiyotining «tili» dir. Har bir iqtisodiy axborot, tovarlar va xizmatlar bahosi, to`lovlar, daromad-u harajatlar, moliyaviy talablar va majburiyatlar, iqtisodiy aloqalar faqat pulda ifodalanadi.

Har bir korxona, tashkilot, muassasa, tadbirkorlar, alohida - alohida fuqarolar faoliyati natijasi ham pul bilan hisoblanadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul muomalasini tashkil etish, pul ayriboshlash, ularni saqlash, taqsimlash, bo`sh pulni qarzga berish, pul vositasida moliyaviy hisob-kitoblarni amalga oshirish kabi iqtisodiy munosabatlar yanada kuchayib, murakkablashib boradi.

2. Pulning vazifalari

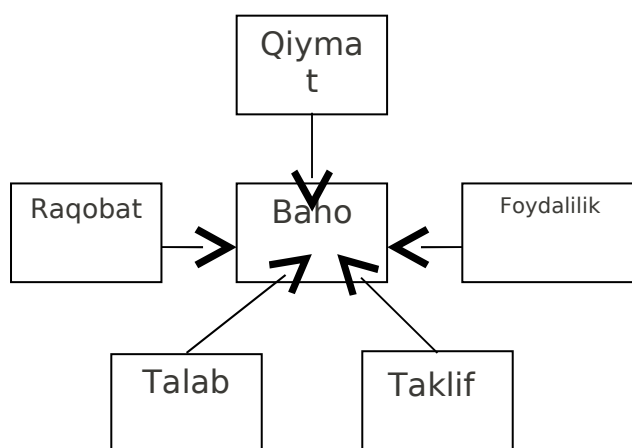
Hozirgi iqtisodiy adabiyotlarda pulning vazifalari to`g`risida turli qarashlar mavjud. Ayrim iqtisodchi olimlar pulning 5 ta vazifasini tan olsalar, ayrimlari 4 tasini, boshqalari esa faqat 3 tasini e`tirof etadilar.

Pul qiymat o`lchovi

Avval ta`kidlaganimizdek, har qanday tovar mehnat natijasida yaratiladi. Tovarga sarflangan mehnat miqdori uning qiymatini belgilaydi. Pul esa barcha tovarlarning qiymatini belgilash va ularning bahosini aniqlashda vositachi bo`lib xizmat qiladi.

Tovar qiymatining pulda ifodalanishi **baho yoki narx** deyiladi. Ana shu sababli turmushda u yoki bu tovarning **qiymati** deyilmaydi, balki **bahosi** yoki **narxi** deb aytiladi. Tovar qiymati qancha yuqori bo`lsa, uning bahosi shuncha qimmat va aksincha, qancha past bo`lsa, bahosi shuncha arzon bo`ladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tovar bahosi uning qiymati asosida shakllanadi, ya`ni tovar bahosi uning qiymatiga teng bo`lishi kerak. Ammo tovar bahosiga uning qiymatidan tashqari juda ko`p omillar, shu jumladan bozordagi talab va taklif, raqobat, tovarning foydaliligi kabilar ta`sir etadi, ya`ni:

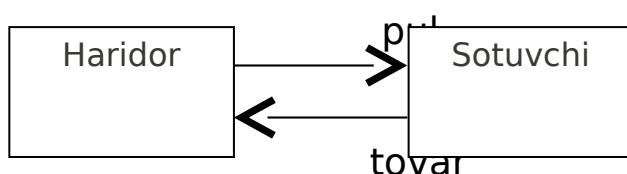
1-rasm. Tavar bahosiga ta'sir etuvchi omillar.

Bu omillarning biri tovar bahosini ko'tarsa, boshqasi pasaytiradi. Masalan, qiymatning pasayishi narxni arzonlashtiradi, talabning ortishi esa uni qimmatlashtiradi. Foydalilikning yuqori bo'lishi baland narxni taqozo etsa, raqobat kurashi hamda taklifning ko'payishi uni pasaytiradi.

Pul - muomala vositasi

Iqtisodiyotda tovarlar harakati pul harakatini keltirib chiqaradi va aksincha, pul harakati tovarlar harakatini ta'minlaydi. Pul yordamida tovarlar oldi-sotdi qilinadi.

Pulning muomala vositasi ekanligi tovarlarni naqd pulga sotilishi jarayonida namoyon bo'ladi. Bu vazifani banklar tomonidan muomalaga chiqariladigan banknotlar va tangalar bajaradi. Bunda tovar harakati pul harakatiga mos keladi, ya'ni bir vaqtning o'zida pul to'lanadi va tovar sotib olinadi.

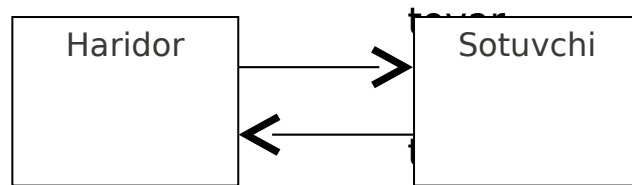

Masalan, talaba do'konga kirib pul to'lab kitob yoki daftar sotib oldi.

Pul muomala vositasi sifatida quyidagi xususiyatlarga ega:

- bu vazifani faqat naqd pullar bajaradi;
- tovar va pul o'zaro qarama-qarshi yo'nalishda harakat qiladi;
- tovar va pul harakati bir vaqtda yuzaga keladi;
- tovar sotuvchi va sotib oluvchi o'rtasidagi munosabat tugallanadi, tomonlar tovarga yoki pulga ega bo'ladilar.

Pul ishtirokisiz tovarni tovarga almashtirish **barter** deyiladi. Barter ma`lum kelishilgan narxlarda amalga oshiriladi.

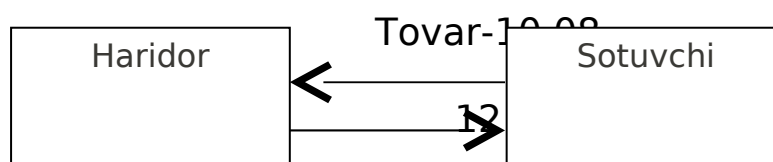
Barter bozor iqtisodiyotiga to`g`ri kelmaydi, shu sababli pul qadrsizlangan, tovar topish mushkul bo`lgan sharoitda amalga oshiriladi.

Pul- to`lov vositasi

**Pulning to`lov vositasi** ekanligi nasiyaga sotilgan tovarlar va ko`rsatilgan xizmatlarga ularning haqi to`langanda, qarzga olingan mablag`lar qaytarilganda namoyon bo`ladi.

Tovarlar har doim ham naqd pulga sotilavermaydi. Tovar sotuvchi tovarni sotish uchun olib chiqqan vaqtda, iste`molchining shu tovarni sotib olish uchun yetarli miqdorda naqd puli bo`lmasligi mumkin. Natijada tovarni nasiyaga sotishga zarurat tug`iladi, ya`ni tovarning pulini to`lash muddati kechiktiriladi. Iste`molchi sotib olgan tovari uchun uning pulini to`lov muddati kelgandan keyingina to`laydi. Bu holda tovarlar harakati bilan pul harakati bir vaqtning o`zida sodir bo`lmaydi. Tovar harakati sodir bo`lgandan so`ng ma`lum muddat o`tgach pul harakati amalga oshadi.

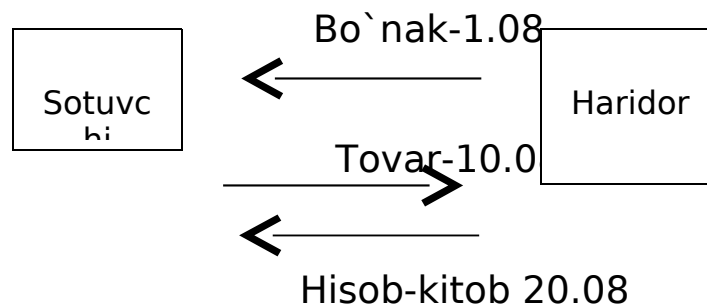
Masalan, 10 avgustda tovarlar yetkazib berildi, puli esa 20 avgustda to`landi.

Pul-20.08

Aksariyat hollarda tovar uchun avvaldan avans (bo`nak) to`lanadi, so`ng tovarlar yetkazib beriladi. Ma`lum muddat o`tgach esa, oxirgi hisob - kitoblar qilinadi.

Masalan, 1 avgustda tovarlar uchun bo`nak to`landi, 10 avgustda tovarlar yetkazib berildi, 20 avgustda esa oxirgi hisob - kitoblar qilindi.

Pulning to`lov vositasi ekanligi iqtisodiyotda naqd pulsiz hisob-kitoblarni keltirib chiqaradi. Pulning to`lov vositasi ekanligi quyidagi hollarda ko`rinadi:

- korxonalar va tashkilotlar o`rtasida yetkazib berilgan tovarlar va ko`rsatilgan xizmatlar uchun xaq to`langanda;
- davlat byudjetiga soliqlar to`langanda;
- banklardan olingan qarzarlar qaytarilganda, foizlari to`langanda;
- ish haqi, nafaqa, stipendiya va boshqalar to`langanda;
- boshqa har xil qarzarlar va majburiyatlar to`langanda.

Pul to`lov vositasi vazifasini bajarganda to`lovlar naqd pul yoki naqd pulsiz amalga oshirilishi mumkin.

Pul - jamg`arma to`plash vositasi

Kishilarning olgan daromadlari qilgan sarf-harajatlaridan ko`p bo`lsa, daromadning qolgan qismini jamg`arib borishlariga imkoniyat tug`iladi. Ular o`z jamg`armalari hisobidan turli moddiy boyliklar (kvartira, dala hovli, avtomashina yoki uy jihozlari) sotib olishlari, to`y-ma`raka qilishlari, sayohatga borishlari, davolanishlari mumkin.

Agar tovar ishlab chiqaruvchi tovarni sotgandan so`ng, ma`lum muddat davomida boshqa tovar sotib olmasa, pul jamg`armaga aylanadi, ya`ni harakatdan ma`lum muddatga chetga chiqadi va bo`sh turib qoladi.

Pulning jamg`arma va boylik to`plash vositasi bo`lishiga asosiy sabab, unga hohlagan vaqtda, juda tez fursatda hohlagan tovarni sotib olish, uni har qanday to`lovni to`lashga ishlatish mumkin. Pul boylik jamg`arishning eng qulay vositasi hisoblanadi, chunki u yuqori **likvidlik** darajasiga ega.

Kishilar o`z boyliklarini pulda emas, balki boshqa shakllarda, masalan, oltin, qimmatbaho metallar va toshlar, san`at asarlari, noyob buyumlar, uy-joy, yer, mashina, asbob-uskuna, davlat yoki korxonalarning qimmatli qog`ozlari va boshqalarda mujassamlashtirishlari mumkin. Ammo ularni pulga aylantirmasdan turib, boshqa maqsadlarda sarflab bo`lmaydi.

Kimdir o`z pulini uyida, kimdir esa bankda saqlaydi. Pul mablag`larini banklarda **omonatlar** shaklida saqlashning qulayliklari quyidagilardan iborat:

- ishonchli va behavotir saqlanadi;
- ishlab chiqarishga sarflash va iqtisodiyotni rivojlantirishga imkoniyat yaratiladi;
- foiz ko`rinishida daromad keltiradi, ya`ni o`z-o`zidan ko`payib boradi.

Pulning jahon pullari vazifasi

Agar tarixga nazar tashlasak, mamlakatlar o`rtasida savdo-sotiq, xalqaro iqtisodiy aloqalar va kredit munosabatlari asta-sekin rivojlanib borgan. Bu jarayon barcha mamlakatlar tomonidan tan olinadigan va qabul qilinadigan yagona jahon pulini keltirib chiqargan. Bu vazifani asrlar davomida **oltin** bajarib kelgan. Ya`ni mamlakatlar o`rtasidagi hisob-kitoblar, tovarlar va xizmatlar uchun to`lovlar bir mamlakatdan boshqa mamlakatga quyma shaklidagi sof oltin to`lash vositasida amalga oshirilgan.

1867 yildan boshlab oltin davlatlar o`rtasidagi yagona jahon puli sifatida rasman qabul qilingan. 1922 yildan e`tiboran AQSH dollari va Angliya funt sterlingi oltinning o`rinbosari sifatida e`lon qilindi, hamda xalqaro to`lovlarda qo`llanila boshladi. 1944 yildan keyin jahon puli vazifasi oltinda qoldirilgan holda, xalqaro to`lovlarda AQSH dollaridan ko`proq foydalanishga imkoniyat yaratildi.

1970 yildan boshlab xalqaro to`lovlarda Xalqaro Valyuta Fondi tomonidan kiritilgan maxsus hisob va to`lov birligi **SDR (SDR)** qo`llanila boshlandi.

1976 yilda Xalqaro Valyuta Fondiga a`zo mamlakatlar oltindan jahon puli sifatida foydalanishni bekor qildilar. Hozirda oltindan xalqaro zahira sifatida foydalanilmoqda.

1979 yildan Yevropaning bir qator mamlakatlarida xalqaro hisob-kitoblarni olib borish uchun xalqaro hisob birligi **EKYU (ECU)** qo`llanila boshlandi.

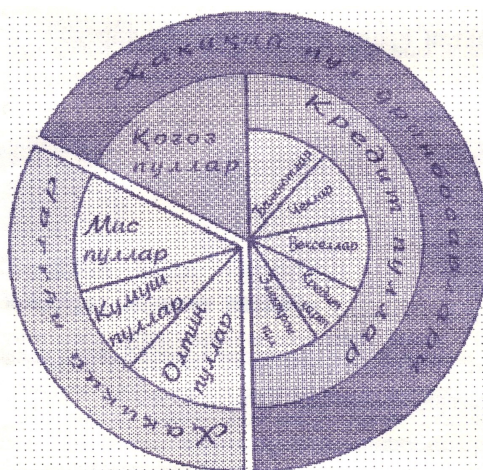
1999 yildan e`tiboran Yevropa ittifoqiga kiruvchi 12 mamlakatda yagona pul birligi sifatida **YEVRO (EURO)** naqd pulsiz hisob - kitoblarda, 2002 yil 1 yanvardan esa naqd pul sifatida ham qo`llanila boshladi.

Xalqaro to'lovlarda SDR va YEVIRO bilan bir qatorda iqtisodiy qudratli va rivojlangan mamlakatlarning milliy pul birliklaridan ham foydalanilmoqda. Ular jumlasiga AQSH dollari, Kanada dollari, Angliya funt sterlingi, Yaponiya iyenasi va boshqalar kiradi.

3. Pul turlari va ularning rivojlanishi

Buyum shaklidagi «natural pullar»

Kishilik jamiyati o'z taraqqiyotining dastlabki davrlaridan boshlab, toki hozirgi kungacha mahsulotlar ayirboshlashda u yoki bu turdagi pullardan foydalanib kelgan. Asrlar davomida pul turlari rivojlanib borgan va bugungi ko'rinishgacha yetib kelgan. Pul turlarini quyidagicha tasniflash mumkin:

Dastlab kishilar pul o'rnida turli buyum va narsalardan umumiy ekvivalent sifatida foydalanishgan. Bunday buyum va narsalar «**natural pullar**» deb yuritiladi. Masalan, qadimgi Yunoniston va Rimda, shuningdek, arab va hind qabilalarida pul vazifasini hayvon bajargan. Tinch Okeani va Afrika qit'asi xalqlarida qimmatli chig'anoqlar, Markaziy Afrikada fil suyagi, Qadimgi Misrda-bug'doy, Xitoyda-tuz, Mo'g'ilistonda-toshchoy, Qadimgi Shumer davlatida-asal, Qadimgi shimol xalqlarida-mo'yna va movutdan pul sifatida foydalanilgan. Qadimgi Sparta,

Karfagen va Skandinaviya xalqlarida pul vazifasini hayvon terisi o`tagan.

Shuningdek, pul o`rnida ichimliklar, qullar, taqinchoqlar va ipakdan, hatto temir omoch va mixdan ham foydalanishgan. Karolina orollarida tegirmon toshidek tosh pullar ham bo`lgan.

Asta - sekinlik bilan muomalaga natural pul sifatida temir, mis, bronza, kumush va oltin kabi metallar kirib kelgan. Bu metallardan avvaliga uy-ro`zg`or buyumlari va qurollar - bolta, pichoq, juvoldiz, mix, kamon o`qining uchi, nayza, idishlar yasaganlar. Ularga hamma tovarlarni almashtiraverganlar. Ammo, bora-bora ulardan ba`zilarigina alohida tovar ya`ni pul bo`lib qolgan. Nemislarda tova, Sharqda pichoq, Meksikada «T» harfi shaklidagi mis parchasi, Hindi-Xitoyda yo`g`on mis chiviqlar, Shimoliy Amerikada qo`rg`oshin soqqachalar, Afrikada taqaga o`xshash temir parchasi, Kombodjada temir rombchalar pul xizmatini o`tagan.

Tanga pullar

Tanga pullar eramizdan avvalgi VII asrdan to XIX asr o`rtalarigacha tovar ayirboshlashda muomalada bo`lgan. Tangalar oltin, kumush va mis kabi metallardan turli shakllar va vaznlarda tayyorlangan.

Dastlab tangalar uchburchak, to`rtburchak, romb, xalqa va tuxum (oval) shaklida yasalgan. Tangalarni turli shakllarda yasash uzoq vaqt davom etgan va nihoyat muomala uchun eng qulay bo`lgan, ya`ni gardish shaklida yasay boshlaganlar.

Tanga lotincha **moneta** bo`lib, uning old tomoni - **avers**, orqasi-**revers** va qirras-i-**gurt** deyiladi.

avers

revers

gurt

Tarixiy ma`lumotlarga ko`ra birinchi tangalar bundan 26 asr avval Lidiya va Xitoyda, VII asrlarda Markaziy Osiyo davlatlarida, IX-X asrlarda Kiyev Rusida zarb qilina boshlagan.

Ma`lumki, har bir hukmdor tahtga o`tirgach, o`z nomidan tanga zarb qildirgan. Tanganing old tomonida hukmdorning rasmi yoki nomi, ayrim hollarda shiori, orqa tomonida esa tanganing qiymati tasvirlangan. Masalan, Amir Temur tomonidan zarb qilingan tangalarning old tomonida uning uch halqali belgisidan iborat tamg`asi bilan birga «Allohdan boshqa tangri yo`q», «Muhammad Allohning Rasuli», to`rt halifa: Abu Bakr, Umar, Usmon, Ali nomlari bitilgan. Tangalarning orqa tomoniga esa «Amir Temur Ko`rogon» degan so`zlar, tanga zarb etilgan yil va shahar nomi bitilgan.

Tangalar asosan oltin va kumushdan zarb qilingan bo`lib, qonunda belgilangan shakl va vaznga ega bo`lgan. Tangalar muomalada uzoq vaqt pul vazifasini bajargan.

Tanga pullarning afzalliklari bilan birga **kamchiliklari** ham bo`lib, ular quyidagilardan iborat:

- tangalar uzoq vaqt muomalada bo`lishi, qo`ldan - qo`lga o`tishi natijasida yemirilgan va vazni kamaya borgan;
- ayrim hukmdorlar tangalar vaznini sun`iy ravishda kamaytira boshlaganlar yoki uning tarkibini buzib, boshqa qotishmalarni ham qo`shganlar;
- kapitalistik sanoatning rivojlanishi bilan tovar ishlab chiqarish shiddatli ravishda ko`payib borgan. Ammo tovar

ayirboshlash uchun yetarli miqdorda tangalar zarb qilish uchun zarur bo'lgan nodir metallarni qazib olish tovar ishlab chiqarishdan nisbatan orqada qolgan.

Ana shu sabablarga ko'ra muomalaga tanga pullar o'rniga qog'oz pullar kiritila boshlagan.

Qog'oz pullar

Tarixiy manbalarda qog'oz pullar dastlab Xitoyda XII asrda chiqarilgan deb ko'rsatiladi. Lekin, tarixiy ma'lumotlarga asosan Buxoro davlatida 700 - yillarda muomalaga kumush tangalar chiqarilgunga qadar, qog'ozdan pul sifatida foydalanilgan ekan.

Qog'oz pullar Yevropa va Amerikada XVII-XVIII asrlarda chiqarilgan.

Qog'oz pullar deb, hukumat tomonidan byudjet taqchilligini qoplash uchun chiqarilgan, muayyan kursi belgilab qo'yilgan pul belgilariga aytiladi. Dastlab qog'oz pullar ma'lum miqdordagi oltinni o'zida ifodalagan, ya'ni **oltin bilan ta'minlangan**. Asta - sekinlik bilan qog'oz pullarni oltin bilan ta'minlash darajasi pasayib borgan va nihoyat bekor qilingan.

Qog'oz pullar mamlakat Moliya vazirligi yoki Markaziy banki tomonidan chiqariladi. Ular o'z tabiatiga ko'ra qadrsizlanishga, ya'ni **inflyatsiyaga** moyil bo'ladi.

Pul muomalaga tovar aylanishi ehtiyojiga qarab chiqarilishi lozim. Amalda esa, qog'oz pullar bundan tashqari byudjet taqchilligi va davlatning boshqa harajatlarini qoplash uchun ham chiqariladi. Natijada, muomalada tovarlar bilan ta'minlanmagan pul paydo bo'ladi. Bu o'z navbatida narx-navoning o'sishi, ya'ni pulning qadrsizlanishiga olib keladi.

Sobiq SSSR davrida muomalaga hukumat tomonidan chiqarilgan 1, 3, 5 rubllik **xazina biletlari** amalda bo'lgan.

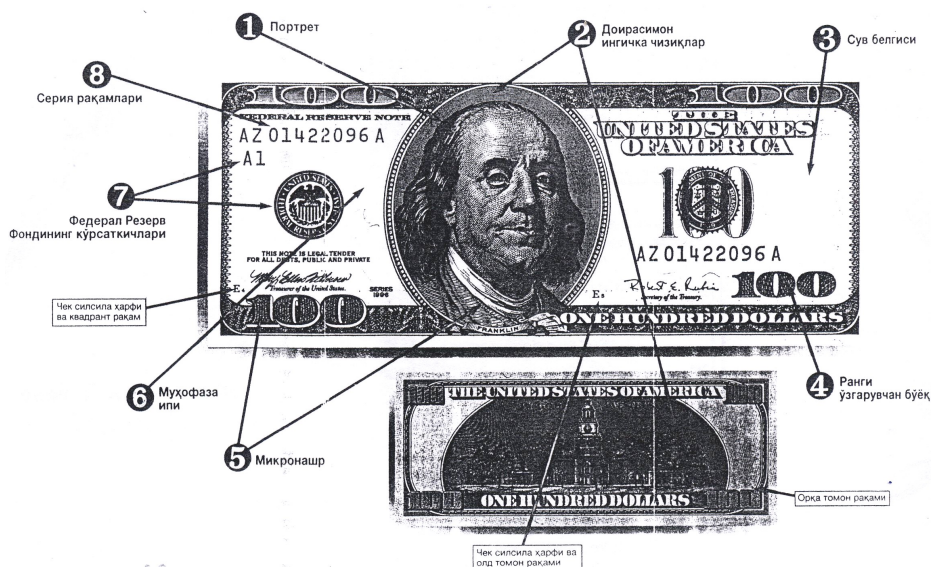

Hozirgi davrda xazina biletlari ko`rinishidagi qog`oz pullar jahondagi 10 mamlakatda – AQSH, Hindiston, Indoneziya va boshqalarda saqlanib qolgan, xolos.

Muomalaga qog`oz pullarning chiqarilishi natijasida ularni **qalbakilashtirishdan himoyalash** muammosi paydo bo`ladi. Hozirgi qog`oz pullar turli darajada himoyalangan. Ular maxsus oliy nav qog`ozdan qilinadi, qog`oz orasiga yoruqqa tutilganda ko`rinadigan belgilar ishlanadi. Qog`oz pul betini qoplaydigan murakkab suratlar, yozuvlar, mayda to`r bezaklar chiziladi. Pul tayyorlashda maxsus bo`yoqlardan va kimyoviy elementlardan foydalaniladi.

Masalan, Angliyada pul tayyorlashda qog`ozga yupqa, egiluvchan metall ip yopishtirib, presslab yuboriladi, suv belgilari chiziladi. Yaponiya iyenalarini tayyorlashda esa, nusxa ko`chirish apparatlarida chiqarib bo`lmaydigan maxsus bo`yoqlar ishlatiladi. Kanada pullaridagi bo`yoqlar turli tomonlardan qaralganda, o`z ranglarini o`zgartirib turadi.

Quyida AQSH dollarini himoyalash choralarini ko`rib chiqamiz:

Kredit pullar

Ishlab chiqarish va tovar ayirboshlashning rivojlanishi, metall pullarning yetishmasligi kredit munosabatlarning rivojlanishiga olib keldi. Tovar va to'lov aylanishi ehtiyojini qoplash maqsadida muomalaga oltin, kumush tangalar bilan bir qatorda kredit vositalari-chek, veksel va banknotlar chiqarilgan.

Kredit pullar deb, kredit munosabatlari asosida yuzaga keluvchi, to'lov vositasini bajaruvchi qiymat belgilariga aytiladi. Kredit pullar qog'oz pullardan farq qilib, ular bir vaqtning o'zida qiymatni ifodalaydi va kredit hujjati bo'lib, qarz beruvchi va qarz oluvchi o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarni aks ettiradi.

Kredit pullari quyidagicha rivojlanish yo'lini bosib o'tgan: veksel, banknot, chek, kredit kartochkalari, elektron pullar.

Veksel- nemischa **Wechsel** so'zidan olingan bo'lib, dastlab XII-XIII asrlarda Italiyada paydo bo'lgan. **Veksel**-bu qarzdorning ko'rsatilgan summani, kelishilgan muddatda, belgilangan joyda to'lashi to'g'risidagi yozma majburiyatidir. Veksel, sodda qilib aytganda, qarzdorlik to'g'risidagi tilxatdir.

Vekselning quyidagi turlari mavjud: tijorat veksellari- oddiy va o'tkazma veksellar, moliyaviy veksel, xazina vekseli, bank vekseli, muddatli veksel va boshqalar.

Banknota – kredit pullarining yetakchi turlaridan bo'lib, Markaziy banklar tomonidan veksellarni hisobga olish yo'li bilan chiqarilgan. Banknotlar dastlab, XVII asr oxirlarida chiqarilgan bo'lib, u paytda banknotni hohlagan vaqtda bankga topshirib, o'rniga unda ko'rsatilgan summaga muvofiq oltin yoki kumush olish mumkin bo'lgan. XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida Germaniya, Rossiya va AQSH da banknotlarni oltin bilan ta'minlanganligi 30-50%ni tashkil etgan. Bugunga kelib hech qaysi mamlakatda banknotlar oltin yoki kumush bilan ta'minlanmagan.

Hozirda mamlakatlarning Markaziy emissiya banklari qat'iy belgilangan nominalga ega bo'lgan banknotlarni muomalaga chiqarmoqdalar. Bu banknotlar mamlakatda milliy pul birligi bo'lib hisoblanadi. Xususan, O'zbekiston Markaziy banki ham muomalaga turli nominalga ega bo'lgan banknotlarni chiqargan, masalan:

Cheklar-dastlab 1683 yilda Angliyada qo'llanila boshlagan. **Chek** mijozning o'z bankiga unda ko'rsatilgan mablag'ni naqd pulda berilishi yoki boshqa hisob raqamiga (schyotiga) o'tkazilishi to'g'risidagi buyrug'idir.

Chekning quyidagi turlari mavjud:

Чек корегожи	Саи Банк	Берувачи х/р	АФ № 1866701
АФ № 1866701	чек берувчи	20203000900600616004	
2002 й. 4 " май	20203000900600616004	206010	сум т.га
Кичикминов	САМАРКАНД	рақамла	Кассета - навозат маркази
206010 сум т.га	2002 й. 4 " май	Аксиядорлик Тижорат	НАЗОРАТ
ЧЕК БЕРИЛАДИ	Имзолар:	«Paxta-Bank»	МАРКАСИ
биринчи	иккинчи	Bank o'preatsiya Bank	ЕПШТИРИШ
ЧЕКНИ ОЛДИ	й. "	Kod 60279	ЖОЙИ
Ол	Чек берувчининг	ПАХТА-БАНК	
	муҳр жойи	Кичикминов Олмас Водиршир	КИМГА
		суз билан ёзинг	СУМ ТУЛАН
		ИМЗОЛАР:	

Elektron pul - elektron kartochka bo`lib, uning xotirasiga egasining hisobidagi pul summasi yozilgan bo`ladi. Pul to`lash uchun elektron kartochka EHM ga kiritiladi, kartochkadan avtomatik ravishda to`lanishi zarur bo`lgan pul summasi

o`chiriladi va bu summa pul oluvchi elektron hisobiga yozib qo`yiladi.

Hozir O`zbekistonda faoliyat ko`rsatayotgan qator tijorat banklari o`z amaliyotlarida elektron kartochkalardan foydalanishmoqda:

4. Pul tizimi va uning tarkibiy qismlari

Pul tizimi tushunchasi va uning turlari

Pul tizimi mamlakatda tarixan tarkib topgan va milliy qonunchilik bilan tasdiqlangan pul muomalasini tashkil qilish shaklidir.

Hozirgi pul tizimi XVI–XVII asrlarda vujudga kelgan. Muomaladagi pul turlariga qarab, vaqt o`tishi bilan pul muomalasining 2 tizimi ajralib chiqqan. Ular quyidagilar:

1. Metall tangalar muomalada bo`lgan pul tizimi.** Bunda oltin va kumush tangalar muomalada bo`lgan, qog`oz pullar esa birinchi talab bilanoq metall pullarga almashtirilib berilgan. Metall tangalar bir yoki ikki xil metalldan zarb qilingan. Agar tangalar faqat bir xil metalldan, ya`ni oltin yoki kumushdan zarb qilinsa **monometall, aksincha, ikki xil metalldan, ya`ni oltin va kumushdan zarb qilinsa **bimetall** pul tizimi deyiladi. Bulardan tashqari muomalada mis chaqalar, kredit va qog`oz pullar ham mavjud bo`lgan. Ammo ularning salmog`i juda kam bo`lgan.

2. Kredit va qog`oz pullar muomalada bo`lgan pul tizimi. Bu tizimda oltin va kumush muomaladan batamom chiqarib

yuborilgan, qog`oz pullar esa oltin yoki kumushga almashtirilib berilmagan.

Mamlakat Markaziy banki tomonidan muomalaga chiqarilgan banknotlar milliy pul birligiga aylangan. Pul muomalasida naqd pulsiz hisob - kitoblar ustun bo`lgan. Pul muomalasi davlat tomonidan tartibga solib turilgan. Bu pul tizimi 1929-1933 yillardagi jahon iqtisodiy tangligi natijasida vujudga kelgan va hozirgi davrda barcha mamlakatlarda amal qilmoqda.

Pul tizimining tarkibiy qismlari

Pul tizimi quyidagi tarkibiy qismlardan iborat:

- a) pul birligi
- b) baholar masshtabi
- v) to`lov kuchiga ega bo`lgan naqd pul belgilari
- g) pul emissiyasi tizimi
- d) pul muomalasini tartibga soluvchi davlat muassasi

Pul birligi - qonuniy tarzda belgilangan to`lov vositasi bo`lib, barcha tovarlar va xizmatlar bahosini ifodalaydi. Ko`pincha pul birligi mayda bo`linuvchi qismlarga ajraladi, masalan:

AQSH da - dollar, 1 dollar = 100 sent;

Buyuk Britaniyada - funt sterling, 1 funt sterling = 100 pens;

Hindistonda - rupiya, 1 rupiya = 100 pays;

Rossiyada - rubl, 1 rubl = 100 kopeek.

Yuqorida ko`rib o`tganimizdek, har bir mamlakat mustaqil ravishda o`zining milliy pul birligiga ega bo`lishi mumkin. Ayrim hollarda ba`zi mustaqil davlatlar birgalikda bir xil pul birliklaridan

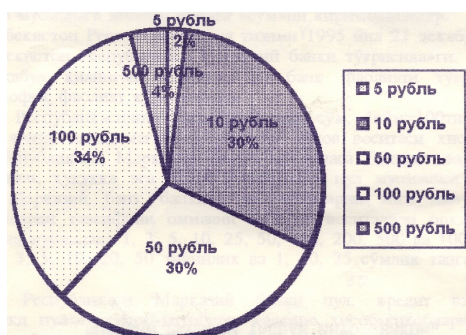
foydalanishlari ham mumkin. Masalan, hozirda Yevropa Ittifoqiga kiruvchi 12 ta mamlakat birgalikda YEVIRO pul birligidan foydalanishmoqda.

Baholar masshtabi deganda, milliy pul birligining qonunda belgilangan oltin mazmuni, ya`ni oltinga tenglashtirilishi tushuniladi. Masalan, sobiq SSSR da 1961 yilda muomalaga kiritilgan 1 rubl 0,987412 gramm oltin asosiga, 1976 yilga kadam 1 AQSH dollari 0,767405 gramm oltin asosiga ega, deb belgilab qo`yilgan edi.

Biroq, 1976 yildan boshlab oltinning qat`iy belgilangan bahosining bekor qilinishi sababli, baholar masshtabi tushunchasi o`z iqtisodiy mohiyatini yo`qotdi.

Pul tizimining yana bir muhim tarkibiy qismi naqd pul sifatida qonuniy **to`lov kuchiga ega bo`lgan pul belgilari** bo`lib, ular banknotlar, qog`oz pullar va tangalardir. Masalan, AQShda muomalada quyidagi naqd pullar mavjud: 100, 50, 20, 10, 5 va 1 dollarlik banknotlar, 50, 20, 10, 5 va 1 sentlik tangalar. Buyuk Britaniyada esa 50, 20, 10, 5 va 1 funt sterlinglik banknotlar, 50, 10, 5, 2, 1 va 1/2 penslik tangalar. Shuningdek, 2 va 1 shillinglik eski tangalar ham yuritiladi.

1998 yil 1 yanvaridan boshlab Rossiyada muomalada 500, 100, 50, va 10 rubllik banknotlar 5, 2, 1 rubl va 50, 10, 5, 1 koppeeklik tangalar amal qilmoqda. Rossiya Markaziy bankining 1997 yil namunasidagi banknotlari strukturasi quyidagicha:

To'lov kuchiga ega bo'lgan pul belgilari namunalari mamlakat Markaziy banki tomonidan ishlab chiqiladi, tanlanadi va tasdiqlanadi. Yangi namunadagi banknot va tangalar muomalaga kiritilishi oldidan ommaviy axborot vositalari orqali e'lon qilinadi va tasvirlanadi, fuqarolar e'tiboriga yetkaziladi.

Emmisiya tizimi deganda, muomalaga pul belgilarini chiqarishning qonunda belgilangan tartibi tushuniladi. Rivojlangan mamlakatlarda bank biletlari emissiyasi Markaziy banklar tomonidan, xazina biletlari va tangalar esa qonunda belgilangan emissiya xuquqiga asosan, xazina muassasalari tomonidan chiqariladi. Muomalaga pul belgilarini chiqaruvchi bank **emitent bank** deyiladi.

Har bir mamlakatda pul muomalasini tartibga soluvchi **davlat muassasi** qonunda belgilab qo'yiladi. Masalan, AQSH da 12 ta yirik banklarni birlashtiruvchi Federal Rezerv tizimi, Pokistonda Davlat banki, Buyuk Britaniyada Angliya banki, Rossiyada Markaziy banklar pul muomalasi bo'yicha mutlaq huquqga egadirlar. Bu banklar pul muomalasini tartibga solishda quyidagilarni amalga oshiradilar:

- muomaladagi pul massasi strukturasi, ya'ni naqd pul va naqd pulsiz hisob- kitoblar nisbatini belgilaydi;
- pul muomalasini prognozlash-rejalashtirish tartibini o'rnatadi;
- pul- kredit siyosatini boshqarish tartibini ishlab chiqadi;
- valyuta kursini belgilash tartibini aniqlaydi;
- naqd pul muomalasi bo'yicha xo'jaliklarda kassa intizomi tartibini joriy etadi.

O`zbekiston Respublikasi pul tizimi va uning o`ziga xos xususiyatlari

O`zbekistonning mustaqil davlat sifatida tanilishi uning mustaqil pul tizimiga ega bo`lishini taqozo etdi. Mustaqil pul tizimi tashkil topishining I-bosqichi 1993 yildan boshlab, muomalaga «so`m-kupon»larning chiqarilishi, II-bosqichi esa 1994 yil 1 iyuldan boshlab muomalaga milliy valyuta «so`m»ning kiritilishi hisoblanadi.

Hozir O`zbekiston Respublikasi pul tizimi O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, 1995 yil 21 dekabrda qabul kilingan «O`zbekiston Respublikasi Markaziy banki to`g`risida»gi, 1996 yil 25 aprelda qabul qilingan «Banklar va bank faoliyati to`g`risida»gi qonunlariga muvofiq amal qilmoqda.

O`zbekiston Respublikasining pul birligi – so`m, 1 so`m = 100 tiyin. So`m O`zbekistonda yagona cheklanmagan va qonuniy to`lov vositasi hisoblanadi.

O`zbekiston Respublikasi Markaziy banki muomalaga banknot va tangalar chiqarishda mutlaq huquqqa ega bo`lib, mamlakatda pul muomalasi holatiga javobgardir. Markaziy bank banknot va tangalarning yangi namunalarini tasdiqlaydi, ularning tasvirini ommaviy axborot vositalari orqali e`lon qiladi.

Hozirda muomalada 1,3,5,10,25,50,100,200,500, va 1000 so`mlik banknotlar, 1,10,25,50 so`mlik va 1,3,5,10,20,50 tiyinlik tangalar amal qilmoqda.

O`zbekiston Respublikasi Markaziy banki pul, kredit va valyuta boshqaruvi, naqd pulsiz hisob-kitoblar va xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish, milliy valyutani chet el valyutasiga almashtirish tartib- qoidalarini va boshqalarni ishlab chiqadi, hamda joriy etadi.

Xulosa

Mustaqillik yillarda O'zbekiston oldingidan tubdan farq qiluvchi yangi iqtisodiy munosabatlarga asoslangan iqtisodiy rivojlanishning navbatdagi bosqichlariga o'tib bormoqda. Bozor iqtisodi asosida tovar-pul munosabatlari yotadi. Tovlar-pul munosabatlari – tovar ishlab chiqarish, tovarlarning ayirboshlash va pul muomalasiga xos munosabatlarni ifoda qiladi.

Umumiy ekvivalent vazifasini turli mamlakatlarda turli tovarlar - qoramol, tuz, don, mo`yna va boshqalar bajarganlar. Tovlar ishlab chiqarish va ayirboshlash jarayonining tobora rivojlanib borishi hududlar hamda mamlakatlar o`rtasida savdo-sotiq va tovar ayirboshlash zaruratini yuzaga keltirgan.

Agar tarixga nazar tashlasak, mamlakatlar o`rtasida savdo-sotiq, xalqaro iqtisodiy aloqalar va kredit munosabatlari asta-sekin rivojlanib borgan. Bu jarayon barcha mamlakatlar tomonidan tan olinadigan va qabul qilinadigan yagona jahon pulini keltirib chiqargan. Bu vazifani asrlar davomida **oltin** bajarib kelgan. Ya`ni mamlakatlar o`rtasidagi hisob-kitoblar, tovarlar va xizmatlar uchun to`lovlar bir mamlakatdan boshqa mamlakatga quyma shaklidagi sof oltin to`lash vositasida amalga oshirilgan.

Pul muomalaga tovar aylanishi ehtiyojiga qarab chiqarilishi lozim. Amalda esa, qog`oz pullar bundan tashqari byudjet taqchilligi va davlatning boshqa harajatlarini qoplash uchun ham chiqariladi. Natijada, muomalada tovarlar bilan ta`minlanmagan pul paydo bo`ladi. Bu o`z navbatida narx-navoning o`sishi, ya`ni pulning qadrsizlanishiga olib keladi.

ADABIYOTLAR

1. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. T. "O`zbekiston" 1992 y.
2. "O`zbekiston Respublikasi Markaziy banki to`g`risida"gi qonun. T.1995 y.
3. "Banklar va bank faoliyati to`g`risida"gi Qonuni. T.1996 y.
4. O`zbekiston Respublikasining "Valyutani tartibga solish to`g`risida"gi Qonuni. T. 1993 yil
5. O`zbekiston bank tizimini isloh qilish va erkinlashtirish bo`yicha qonunchilik hujjatlari to`plami. T. "O`zbekiston", 2000 yil
6. I.Karimov "O`zbekiston: iqtisodiy islohotlarini chuqurlashtirish yo`lida". T."O`zbekiston" 1995 yil
7. I.Karimov «Islohotlar strategiyasi-mamlakatimiz iqtisodiy salohiyatini yuksaltirishdir». "Zarafshon" 2003 yil. 20 fevral
8. A.O`lmasov, M.Sharifxo`jayev, Iqtisodiyot nazariyasi, "Mehnat", 1995 yil
9. A.O`lmasov Iqtisodiyot asoslari, T. "Mehnat",1997 yil
10. YO.Abdullayev,T.Qoraliyev, Pul T. "Mehnat" 1996 yil
11. YO.Abdullayev,T.Boboqulov, Kredit T. "Mehnat", 1996 yil
12. YO.Abdullayev, Sh.Shoha`zamiy, Qimmatli qog`ozlar. T. "Mehnat", 1997 yil
13. SH.Abdullayeva, Pul va pul tizimi. T. "O`qituvchi", 1997 yil
14. SH.Abdullayeva, Pul, kredit va banklar T. "Moliya", 2000 yil
15. F. Mullajonov «O`zbekiston Respublikasi bank tizimi» T. "O`zbekiston" 2001 yil
16. V.Chjen Moliya va pul bozorlari, T. "Shark" 1996 yil
17. Obshaya teoriya deneg i kredita Pod redaksii prof.Ye.F.Jukova, M.1995 g.
18. E.F.Jukov, Dengi, kredit i banki, M. YUNITI 2000 g.

19. V.P.Polyakov, A.A.Moskovkina, Osnovi denejnogo obrasheniya i kredita, M. «Finansi» 1995 g.
20. Finansi, Denejnoye obrasheniye, Kredit, Pod red. L.A.Drobozinoy, M. "Finansi" 1997 g.
21. Finansi, Denejnoye obrasheniye, Kredit, Pod red. akad. G.B.Polyaka II izdaniye M. YUNITI, 2002 g.
22. V.F.Bliznes Slovar-spravochnik bankovskix terminov Minsk, "Belarus", 1989 g.
23. S.A.Fabrichnov i dr. Dengi, banki i bankovskiye operatsii Voronej, "INFA" 1995 g.
24. Finansovo-kreditniy slovar M. "Finansi" It.1984g., II t.1986g., III t. 1989g.
25. Valyuti stran mira Spravochnik M "Finansi i statistika" 1987 g.
26. Osnovi vneshneekonomicheskix znaniy Slovar-spravochnik M. "Visshaya shkola", 1990 g.
27. V.A.Chelnokov Banki i bankovskiye operatsii, M. "Visshaya shkola", 1998 g.
28. O.M.Makarov i dr. Kommercheskiye banki i ix operatsii M. "Banki i birji" 1995 g.
29. Bankovskoye delo Pod red. O.I.Lavrushina M. BBNKS 1992 g.
30. Bankovskoye delo Pod red. prof. V.I.Kolesnikova. II-izd. M. «Finansi i statistika» 1996 g.
31. Bankovskiye operatsii Pod. red. O.I.Lavrushina M. "Infra-M", I chast, 1995 g. II chast, 1996 g.
32. Finansi, dengi, kredit Pod red. O.V.Sokolovoy M. "Yurist", 2000 g.
33. Yazik biznesa Pod red. V.Chjena, T. "Shark" 1995 g.
34. "Bank axborotnomasi" gazetasi.

35. “Bozor, pul va kredit” jurnali.